
Słotwórstwo gwar polskich na Ukrainie

CZASOWNIK

KATARZYNA CZARNECKA

Słowotwórstwo gwar polskich
na Ukrainie

CZASOWNIK

© Copyright by Instytut Języka Polskiego PAN w Krakowie
Kraków 2014

ISBN 978-83-64275-38-8

Recenzenci:

Janusz Rieger

Krystyna Kleszczowa

Redakcja: Monika Pasek

Korekta: Piotr Budny

Skład: Joanna Bizior

Okładka: LIBRON

Publikacja dofinansowana przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego

Wydawnictwo LIBRON – Filip Lohner

al. Daszyńskiego 21/13

31-537 Kraków

tel. 12 628 05 12

e-mail: office@libron.pl

www.libron.pl

Składam serdeczne podziękowania Panu prof. dr. hab. Januszowi Riegerowi za inspirację, opiekę i pomoc w pracy nad rozprawą. Dziękuję także Pani prof. dr hab. Krystynie Kleszczowej i Pani prof. dr hab. Hannie Jadackiej za cierpliwą lekturę, cenne uwagi i wskazówki.

SPIS TREŚCI

I. CZĘŚĆ WSTĘPNA	11
1. GWARY POLSKIE NA UKRAINIE	11
2. SŁOWOTWÓRSTWO POLSZCZYZNY POŁUDNIOWOKRESOWEJ – STAN BADAŃ NAD CZASOWNIKIEM	13
3. UWAGI O OPISIE SŁOWOTWÓRCZYM GWAR POLSKI ETNICZNEJ	14
4. CEL PUBLIKACJI	16
5. BAZA MATERIAŁOWA ROZPRAWY	17
5.1. Źródła, motywy wyboru i sposób organizacji materiału	17
5.2. Uwagi o wsiach, z których pochodzi materiał	20
5.3. Sposób prezentacji materiału i układ publikacji	24
6. PODSTAWY TEORETYCZNO-METODOLOGICZNE	25
6.1. Zasady wyodrębniania derywatów	25
6.2. Terminologia	26
6.3. Trudności badawcze	27
II. PRZEGLĄD MATERIAŁU	29
1. FORMACJE PREFIKSALNE	29
1.1. Derywaty z prefiksem <i>do-</i>	32
1.2. Derywaty z prefiksem <i>na-</i>	34
1.3. Derywaty z prefiksem <i>nad-</i> (<i>nade-</i>)	37
1.4. Derywaty z prefiksem <i>o-</i> // <i>ob-</i>	38
1.5. Derywaty z prefiksem <i>od-</i> (<i>ode-</i>)	40
1.6. Derywaty z prefiksem <i>po-</i>	43
1.7. Derywaty z prefiksem <i>pod-</i> (<i>pode-</i>)	50
1.8. Derywaty z prefiksem <i>prze-</i>	52
1.9. Derywaty z prefiksem <i>przy-</i>	55
1.10. Derywaty z prefiksem <i>roz-</i> (<i>roze-</i>)	57
1.11. Derywaty z prefiksem <i>u-</i>	59
1.12. Derywaty z prefiksem <i>w-</i>	61

1.13. Derywaty z prefiksem <i>wy-</i>	62
1.14. Derywaty z prefiksem <i>za-</i>	66
1.15. Derywaty z prefiksem <i>z- // s-</i>	69
1.16. Pozostałe derywaty prefiksalne	72
2. OSOBLIWOŚCI PREFIKSACJI CZASOWNIKÓW	73
2.1. Osobliwości prefiksacji wynikające ze zjawisk fonetycznych	81
2.1.1. Prefiks <i>przy-</i> zamiast <i>prze-</i>	81
2.1.2. Prefiks <i>prze-</i> zamiast <i>przy-</i>	85
2.1.3. Prefiks <i>prze-</i> czy <i>przy-</i> ?	85
2.1.4. Prefiks <i>u-</i> zamiast <i>w-</i>	89
2.1.5. Prefiks <i>o-</i> zamiast <i>w-</i>	93
2.1.6. Prefiks <i>w-, u-</i> czy <i>o-</i> ?	94
2.1.7. Prefiks <i>o-</i> zamiast <i>u-</i>	96
2.1.8. Prefiksy rozszerzone o samogłoskę	98
2.1.9. Prefiksy <i>z-, s-, ze-</i> zamiast <i>wz-, ws-, wze-</i>	99
2.2. Formacje mające odpowiedniki w języku ukraińskim bądź (i) rosyjskim	101
2.3. Formacje równe ogólnopolskim archaizmom	115
2.4. Formacje potwierdzone w ogólnopolskim materiale historycznym oraz w słownikach języka ukraińskiego bądź (i) rosyjskiego	120
2.5. Formacje potwierdzone w polszczyźnie gwarowej	131
2.6. Innowacje południowokresowe	134
2.7. Formacje z pustym prefiksem	138
3. CZASOWNIKI BEZPREFIKSALNE	143
4. PRZEGLĄD FORMACJI PARADYGMATYCZNYCH	147
5. ZMIANY W ZAKRESIE UŻYCIA NIEKTÓRYCH PRZYROSTKÓW TEMATYCZNYCH	151
5.1. Model: $-wa_{-1} \rightarrow -wa_{-2}$	152
5.1.1. Formacje z przyrostkiem <i>-owa-</i>	153
5.1.2. Formacje z przyrostkiem <i>-uwa-</i>	154
5.1.3. Formacje z przyrostkiem <i>-iwa-/ywa-</i>	156
5.1.4. Formacje z przyrostkiem <i>-ewa-</i>	157
5.2. Model: $-a-, -i-/y- \rightarrow -wa-$	157
5.2.1. Formacje z przyrostkiem <i>-owa-</i>	157
5.2.2. Formacje z przyrostkiem <i>-uwa-</i>	158
5.2.3. Formacje niepewne: z <i>-owa-</i> bądź z <i>-uwa-</i>	158
5.2.4. Formacje z przyrostkiem <i>-iwa-/ywa-</i>	160
5.2.5. Formacje z przyrostkiem <i>-ewa-</i>	161
5.3. Model: $-wa- \rightarrow -a-$	161
5.4. Model: $-a- \rightarrow -i-/y-$	163
6. WTÓRNA ITERATYWIZACJA	163
III. PODSUMOWANIE I WNIOSKI	169

SKRÓTY NAZW MIEJSCOWOŚCI	173
BIBLIOGRAFIA	175
ANEKS 1. CZASOWNIKI PREFIKSALNE	187
Czasowniki z prefiksem <i>de-</i>	187
Czasowniki z prefiksem <i>do-</i>	187
Czasowniki z prefiksem <i>na-</i>	189
Czasowniki z prefiksem <i>nad-</i>	196
Czasowniki z prefiksem <i>o- // ob-</i>	196
Czasowniki z prefiksem <i>od-</i>	203
Czasowniki z prefiksem <i>po-</i>	206
Czasowniki z prefiksem <i>pod-</i>	219
Czasowniki z prefiksem <i>prze-</i>	221
Czasowniki z prefiksem <i>przed-</i>	225
Czasowniki z prefiksem <i>przy-</i>	225
Czasowniki z prefiksem <i>roz-</i>	228
Czasowniki z prefiksem <i>u-</i>	233
Czasowniki z prefiksem <i>w-</i>	236
Czasowniki z prefiksem <i>wy-</i>	238
Czasowniki z prefiksem <i>wz-</i>	248
Czasowniki z prefiksem <i>za-</i>	248
Czasowniki z prefiksem <i>z- // s-</i>	257
ANEKS 2. CZASOWNIKI PARADYGMATYCZNE (BEZPREFIKSALNE)	267

I. CZĘŚĆ WSTĘPNA

1. GWARY POLSKIE NA UKRAINIE

W obrębie polszczyzny południowokresowej można wyróżnić: 1) regionalny wariant polszczyzny ogólnej w odmianie kulturalnej, z małą domieszką cech kresowych (język starej, przedwojennej inteligencji; po 1945 r. – jej nielicznych przedstawicieli); 2) regionalny wariant polszczyzny ogólnej w odmianie potocznej, z większą lub mniejszą liczbą cech kresowych (mowa mieszkańców wsi i przysiółków szlacheckich, nowej inteligencji, która wykształcenie zdobywała po roku 1945); 3) gwary chłopskie (język mieszkańców wsi chłopskich, tu także gwary przesiedleńców); 4) gwarę miejską Lwowa (język niewykształconych mieszkańców miasta rejestrowany przed wojną) (Rieger 2002: 22–24; Dziegiel 2003a: 91)¹.

Polskie gwary chłopskie na Kresach południowych są bardzo zróżnicowane – ich niejednorodność jest efektem wielu uwarunkowań, tak zewnątrz-, jak i wewnątrzgwarowych. Pierwszym czynnikiem zewnętrznym jest szeroko pojęta sytuacja geopolityczna poszczególnych wsi, a więc z jednej strony lokalizacja w granicach państwa polskiego przed 1939 r. (a wcześniej w obrębie austriackiej Galicji), która warunkowała wysoki status języka polskiego oraz dostęp do edukacji, z drugiej zaś – położenie na terytorium Związku Radzieckiego (wcześniej – zaboru rosyjskiego), gdzie obowiązującym językiem był rosyjski, a szkoły polskojęzyczne istniały tylko przez krótki czas (do powstania styczniowego, a później na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych XX w.). Sytuacja ta uległa wyrównaniu (na niekorzyść) po II wojnie światowej. We wsiach po zachodniej stronie Zbrucza, a zwłaszcza bliżej obecnej granicy polsko-ukraińskiej, polszczyzna zachowana jest nieco lepiej niż na Ukrainie środkowej (por. Rieger 1996a: 131–143).

Do warunków zewnętrznych trzeba zaliczyć usytuowanie polskich wsi w skupiskach (np. koło Chmielnickiego i Wołoczysk na zachodniej Ukrainie), co sprzyja utrzymaniu języka, bądź – w izolacji, wówczas zachowanie języka jest trudniejsze.

¹ Por. też propozycję klasyfikacji Z. Kurzowej (1997: 135–157).

Zróżnicowanie wynika też z historii poszczególnych wsi – poczynając od kolonizacji, tj. zasiedlenia terytoriów wschodnich chłopami z rdzennej Polski (z różnych obszarów gwarowych), co mogło mieć miejsce już od początku XVII w. (starsza kolonizacja) do wieku XIX (nowsza kolonizacja)², poprzez migracje wewnętrzne (m.in. łączenie w większe wsi rozproszonych chutorów) aż po wywózki – czasem niemal całych miejscowości – do Kazachstanu bądź na wschód Ukrainy w ramach represji (głównie w drugiej połowie lat trzydziestych XX w., a z terenów na zachód od Zbrucza w latach 1940–1941) (por. Rieger 2002: 20–21; Rieger 1996c: 13–14).

Wśród czynników wewnętrznych należy wskazać skład etniczny wsi – miejscowości z przewagą ludności polskiej należą dziś do rzadszych. Wynika to głównie z represji i zsyłek (wyludnione gospodarstwa polskie zasiedlano rodzinami ukraińskimi z innych okolic). Zmiana składu narodowościowego wsi pierwotnie polskich jest również konsekwencją zawierania przez mieszkańców małżeństw mieszanych polsko-ukraińskich (niegdyś zjawisko sporadyczne, teraz powszechne), może być także efektem gospodarki kołchozowej w państwie sowieckim (do pracy na wyższych stanowiskach w kołchozach, a zwłaszcza do kołchozowych komórek partyjnych, angażowano osoby ukraińsko- i rosyjskojęzyczne z większych miast) (por. Kuśnierz 2005: 125, 135–137).

Istotny jest też stosunek społeczności do własnego języka, prestiż gwary – wysoki (skojarzenie z językiem religii, obrzędów) bądź niski (gwara jako „mowa prosta” na tle odmiany oficjalnej, tak języka polskiego, jak i ukraińskiego). Tutaj nie bez znaczenia jest polityka represyjna władz sowieckich, które dążyły do wykorzenia polskości we wszelkich jej przejawach (Polacy traktowani byli jako „elementy antysocjalistyczne”). Z wysokim prestiżem polszczyzny w odmianie gwarowej wiąże się z kolei poczucie przynależności narodowej i identyfikacja z Polakami mieszkającymi w Rzeczypospolitej bądź przynajmniej z pewną wspólnotą językową i kulturową na terenie Ukrainy (por. Rieger 1996a: 136–142; Dzięgiel 2003a: 83; p. też Dzwonkowski (red.) 2004).

Na niejednolitość gwar polskich rozproszonych na całym niemal terytorium współczesnej Ukrainy nakłada się także zróżnicowanie wewnętrzne każdej z gwar – uzależnione tak od składu pokoleniowego (lepsze zachowanie gwary u najstarszych jej użytkowników, znajomość bierna u najmłodszych), jak i indywidualnych losów językowych mieszkańców (służba w wojsku – polskim lub rosyjskim, nauka w polskiej szkole – dawniej, jeśli chodzi o najstarsze pokolenie, bądź współcześnie, co dotyczy pokolenia najmłodszego itp.).

² Brak szczegółowych danych historycznych na ten temat – zarówno jeśli chodzi o miejsce pochodzenia osadników (a więc także wyniesioną z Polski gwara), jak i dokładniejszy przebieg i obszar poszczególnych kolonizacji. Por. ustalenia E. Dzięgiel (2003a: 21 i nast.).

Dwie najistotniejsze płaszczyzny, na których przejawia się zróżnicowanie gwar polskich na Ukrainie, to: 1) stopień zachowania polskich cech gwarowych oraz 2) skala nasilenia wpływów języka ukraińskiego (głównie w odmianie gwarowej) na poszczególne podsystemy gwary.

Z przyczyn politycznych intensywne badania języka polskiego na Ukrainie mogły zostać podjęte dopiero po 1989 r. Do dziś zespół prof. Janusza Riegera zgromadził w Pracowni Polszczyzny Kresowej IJP PAN szereg nagrań (głównie z obwodów chmielnickiego, tarnopolskiego, także lwowskiego, winnickiego, z Żytomierszczyzny, Pokucia i in.³). Obszernie zostały opisane zagadnienia fonetyczne i morfologiczne⁴. Powstała wnikliwa praca na temat sytuacji socjolingwistycznej we wsiach południowokresowych (Dzięgiel 2003a). Wydano także kilka prac poświęconych leksyce (Hepon 2004; Krawczyk 2007) oraz słowniki gwarowe (Cechosz-Felczyk 2004; Rieger (red.) 2008; p. też Feleszko 2003). Badania prowadziły również inne ośrodki.

2. SŁOWOTWÓRSTWO POLSZCZYZNY POŁUDNIOWOKRESOWEJ – STAN BADAŃ NAD CZASOWNIKIEM

Zjawiska słowotwórcze w polszczyźnie dawnych Kresów wschodnich Rzeczypospolitej w zasadzie nie doczekały się dotąd obszerniejszego opracowania. Uwagi o słowotwórstwie rozproszone są w nielicznych artykułach, a także we fragmentach monografii poszczególnych gwar, w pracach o języku pisarzy kresowych i o kresowej polszczyźnie historycznej. Więcej ustalono dla Kresów północnych (por. m.in. Dubicka 1986; Dwilewicz 1997; Karaś (red.) 2001; Karaś 2002; Zielińska 2002), znacznie mniej wiadomo, jeśli chodzi o Kresy południowe, zwłaszcza niewiele jest danych z terenów za Zbruczem.

Bardziej szczegółowo zajmowano się rzeczownikami, w następnej kolejności – przymiotnikami. Jeśli chodzi o czasowniki, poświęcano im najmniej miejsca, najczęściej skupiając się na najbardziej jaskrawej właściwości w zestawieniu z polszczyzną ogólną – różnicy pod względem prefiksacji: „Odmienne funkcjonowanie niektórych prefiksów czasownikowych, niestabilizowanie funkcji przedrostków czasownikowych w formacjach czasownikowych jest charakterystyczną cechą polszczyzny północnokresowej” (Karaś 2002: 271). Zofia Kurzowa (1983: 120–121) w odniesieniu do polszczyzny Lwowa i Kresów południowo-wschodnich wskazuje ponadto, że oprócz „derywowa-

³ Wykaz punktów, w których były prowadzone badania terenowe, zamieszczono w *Przedmowie* J. Riegera do JPU 2002: 7–8, a także JPU 2007: 7–9.

⁴ Między innymi w pracach: Cechosz-Felczyk 2001; Dzięgiel 2001; Rudnicki 2000; JPU 2002; JPU 2007, a także szereg artykułów w SPK i JPKW (p. Słowniki i wydawnictwa wielotomowe).

nia podstaw słowotwórczych odmiennymi formantami, niż to nakazuje norma ogólnopolska” można zauważyć również, iż „prefiksacji ulegają czasowniki, które w języku ogólnym pozostają bez prefiksu”, jak *wtrafić czy zdać*, a także sporadycznie następuje „podwajanie prefiksu (...) w czasownikach *poznać i spytać*” (w efekcie mamy *spoznać i pospytać*).

3. UWAGI O OPISIE SŁOWOTWÓRCZYM GWAR POLSKI ETNICZNEJ

Słowotwórstwo gwarowe – jako dziedzina nauki – ma stosunkowo młodą tradycję. Na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX w. opisy słowotwórcze zaczęły się pojawiać jako integralne części monografii gwarowych, m.in. Władysława Cyrana (1960), Mieczysława Szymczaka (1961), Stefana Warchoła (1967), Walentego Dobrzyńskiego (1967), Piotra Bąka (1968), bądź jako główny przedmiot opracowań – Huberta Górnowicza (1967), Romana Laskowskiego (1966; 1971), Tadeusza Malca (1976). Prezentacja i analiza materiału przeprowadzana była w tych publikacjach różnorodnie: bądź w postaci przeglądu formantów gwarowych, jak w pracach M. Szymczaka i T. Malca, bądź z podziałem na kategorie słowotwórcze, jak w monografiach R. Laskowskiego, S. Warchoła. Różnie też wyodrębniano materiał poddawany opisowi: brano pod uwagę wyłącznie formacje powstałe na gruncie gwary (W. Cyrana, S. Warchoła) albo też pokazywano wszystkie uzyskane z gwary derywaty (T. Malec, M. Szymczak).

W latach siedemdziesiątych powstały prace Anny Kowalskiej (1975–1979) i Jadwigi Symoni-Sułkowskiej (1972), które przyniosły nowe ujęcie słowotwórstwa gwarowego: derywaty uzyskiwano na podstawie badań kwestionariuszowych (prowadzonych pod kierunkiem Witolda Doroszewskiego), a następnie szczegółowo mapowano poszczególne zjawiska. J. Symoni-Sułkowska skupiła się na jednej grupie tematycznej w perspektywie ogólnopolskiej, A. Kowalska zajęła się szczegółowo słowotwórstwem rzeczownika w jednym kompleksie gwarowym. W pracach tych widać również pewne zmiany metodologiczne – głównym celem staje się nie tyle przegląd formacji funkcjonujących w badanych gwarach, co odtworzenie procesu derywacji, dotarcie do genezy poszczególnych jednostek, a także ustalenie miejsca tych formacji w systemie słowotwórczym gwary bądź na tle innych gwar.

W 1977 r. została opublikowana obszerna synteza W. Cyrana, który na podstawie dostępnych wówczas prac (oraz fragmentów publikacji) związanych z derywacją w gwarach podjął próbę ogólnego ujęcia tematu słowotwórstwa gwarowego (w odniesieniu do obszaru całego kraju) – ustalenia zjawisk dominujących i nakreślenia perspektyw rozwojowych. Kategorycznym i konsekwentnie realizowanym założeniem W. Cyrana (1977: 6) było skupianie się

wyłącznie na tych jednostkach, „co do których może istnieć domniemanie, że powstały w gwarach”, a odrzucanie wyrazów wyraźnie ogólnopolskich. Stanowisko to do tej pory uchodzi za dyskusyjne⁵, mimo to praca W. Cyrana jest jedną z cenniejszych publikacji z zakresu słowotwórstwa gwarowego. O jej wartości przesądza także zebranie w jednym miejscu i metodyczne uporządkowanie ogromnego materiału.

Wśród ważniejszych prac dotyczących słowotwórstwa gwarowego należy wymienić monografię Władysławy Dembeckiej (1977) poświęconą czasownikom. Autorka zawarła tu pełną, bardzo szczegółową charakterystykę słowotwórstwa werbalnego, pokazała różnice wewnątrz gwary, syntetyczny obraz na tle słowotwórstwa języka ogólnopolskiego, a także wyodrębniła szereg słowotwórczych zjawisk archaicznych.

Na uwagę zasługuje także praca Marii Pająkowskiej (1990) z zakresu słowotwórstwa rzeczowników. Sporą bazę materiałową autorka poddała opisowi synchronicznemu, charakterystyczne formacje pokazała na tle polszczyzny ogólnej, zaś w osobnej części dokonała przeglądu poszczególnych kategorii słowotwórczych.

Nowe ujęcie problematyki słowotwórczej w gwarach zaproponował Jerzy Sierociuk (1996b). Na podstawie szczegółowych badań kwestionariuszowych pokazał funkcjonowanie jednej kategorii w zwartym kompleksie gwarowym nie tylko w odniesieniu do pozostałych gwar i języka ogólnopolskiego, ale także na tle innych gwarowych kategorii rzeczownika. Zasięgi poszczególnych zjawisk zostały przedstawione na kilkudziesięciu szczegółowych mapach.

Podobnie na jednym zagadnieniu – w tym przypadku strukturalnym – skupiła się w opracowaniu dotyczącym compositów gwarowych Helena Grochola-Szczepanek (2002). Autorka oparła badania na dostępnych polskich wyrazach gwarowych (ok. 5000 formacji) z końca XIX i z całego XX w.⁶ Dokonała analizy słowotwórczej i semantycznej struktur, prześledziła wpływ języków obcych, a także próbowała ustalić lokalizację geograficzną dla charakterystycznych typów.

Interesującą pozycją, a zarazem jedną z nowszych, choć związaną z polskim słowotwórstwem gwarowym tylko pośrednio, jest obszerna praca Michała Sajewicza (2002) poświęcona gwarom białoruskim na terenie Polski. Autor

⁵ Por. m.in. Gala 2000, a także Sierociuk 1996a: 204: „W obecnej sytuacji językowej wsi struktury te [tj. wywodzące się z języka ogólnego – K. Cz.] – jako wzorce słowotwórcze – w systemie gwarowym współegzystują obok nazw miejscowych, tworząc jednocześnie lokalną strukturę językową (...). Rezygnacja z uwzględniania występujących w gwarze elementów polszczyzny ogólnej może zniekształcać otrzymany obraz zachodzących tam procesów”.

⁶ Głównie z kartoteki Zakładu Dialektologii Polskiej IJP PAN w Krakowie (Grochola-Szczepanek 2002: 23).

skupia się na jednej kategorii, poddaje ją wnikliwej analizie, opierając się na ogromnym, uzyskanym podczas wieloletnich badań materiale. Badane formacje odnosi do polszczyzny ogólnej, gwarowej, a także języków i gwar białoruskich i ukraińskich. Pokazuje też funkcjonowanie derywatów w kontekstach. Zebrane rzeczowniki zestawia w słowniczkach motywacyjnych.

Ostatnie lata przyniosły wiele propozycji badawczych. Do najważniejszych poruszanych w artykułach tematów i zagadnień można zaliczyć: 1) szeroko dyskutowaną i szczegółowo rozpatrywaną kwestię mapowania zjawisk słowotwórczych, a w związku z tym – problem opracowania odpowiednich, ukierunkowanych na nowoczesne opracowania atlasowe, kwestionariuszy⁷; 2) postulat wypracowania swoistych rozwiązań metodologicznych do opisu słowotwórstwa gwarowego, innych niż wykorzystywane w opisie słowotwórstwa języka ogólnego, zwłaszcza z uwagi na różnorodne zaburzenia w relacjach między derywatami a podstawami w gwarach (Sierociuk 1998; Sierociuk 2005; Ejsmunt 2006); 3) plan syntetycznego opracowania polskiego słowotwórstwa gwarowego: z jednej strony według części mowy (z podziałem funkcjonalno-semantycznym), z drugiej – według obszarów dialektalnych (z punktu widzenia ich specyfiki słowotwórczej) (Reichan 1996: 191–195; Reichan 1998b: 90–94).

4. CEL PUBLIKACJI

Celem publikacji jest ukazanie możliwie licznych zjawisk związanych ze słowotwórstwem czasowników w gwarach polskich na Ukrainie, zwłaszcza bogactwa i różnorodności środków słowotwórczych i derywatów. Moim zamierzeniem było także ustalenie cech najbardziej charakterystycznych, próba ich usystematyzowania i uporządkowania, jak również ustalenie skali cech innowacyjnych na tle zjawisk zgodnych ze słowotwórstwem polszczyzny ogólnej.

Jako kontekst badawczy przyjąłem słowotwórstwo języka ogólnopolskiego oraz słowotwórstwo gwar na terenie Polski, zwłaszcza ulokowanych w pasie pogranicza wschodniego, jak również słowotwórstwo gwar ukraińskich oraz – w mniejszym stopniu – języka ukraińskiego i rosyjskiego. Szczególnie interesowały mnie efekty zestawienia zasobu prefiksów czasownikowych z systemu słowotwórczego języka polskiego z prefiksami z systemu języka ukraińskiego i rosyjskiego – formalnie i brzmieniowo zbliżonych do języka ogólnopolskiego, jednak nie identycznych.

⁷ Trzeba tu widzieć kontynuację idei W. Doroszewskiego (1954), która rozwinęła się w latach siedemdziesiątych. Z nowszych artykułów por. m.in.: Falińska, Kowalska 1993; Reichan 1998; Gala 2002b; Sierociuk 2006; Sierociuk 2007.

Publikacja ma przede wszystkim charakter materiałowy – postawiłam sobie za cel nakreślenie pewnych perspektyw badawczych do dalszych analiz, zasygnalizowanie kwestii wartych zainteresowania czy wręcz wymagających podjęcia w kolejnych opracowaniach szczegółowych. Jako że jest to pierwsza praca w całości poświęcona słotwórstwu polszczyzny południowokresowej, nie wszystkimi problemami udało mi się zająć w tym samym stopniu.

Dotychczas wskazywano tylko najbardziej charakterystyczne cechy słotwórstwa języka polskiego na Kresach. Takie – z konieczności wybiórcze – traktowanie zagadnienia dawało nie tylko niepełny, ale też zniekształcony obraz zjawiska. Przyjęłam, że jedynie pokazanie w szerszym spektrum, na dużym, różnorodnym materiale, gwarantuje oddanie skali pewnych problemów, uznawanych za charakterystyczne, na tle innych.

Koncepcja pracy zakłada także konfrontację wcześniejszych ustaleń poczynionych dla słotwórstwa południowokresowego z wnioskami uzyskanymi po opracowaniu obszernego materiału gwarowego. Za główny cel przyjęłam ustalenie, na czym dokładnie polegają i z czego wynikają sygnalizowane przez językoznawców osobliwości prefiksalne, ponadto chciałam pokazać inne interesujące zjawiska dotyczące słotwórstwa tej części mowy, także te z pogranicza derywacji i fleksji.

Wobec tego, że zebrany materiał pochodził z dziewięciu miejscowości (o czym niżej), moim zamierzeniem było również wskazanie potencjalnych kontrastów – w zakresie słotwórstwa – między gwarami polskimi z różnych regionów Ukrainy.

5. BAZA MATERIAŁOWA ROZPRAWY

5.1. Źródła, motywy wyboru i sposób organizacji materiału

Materiał stanowiący zasadniczy korpus pracy pochodzi z następujących gwar: Mościska wraz z okolicznymi wsiami (Lwowskie), Draganówka i Stary Skala (Tarnopolskie), Hreczany, Maćkowce, Oleszkowce, Wójtowce i Zielona (Podole) oraz Nowosielica (Wołyń) (p. mapa dołączona do publikacji). O wyborze tych gwar zadecydowały względy tak badawcze, jak i pragmatyczne. Zakresem badań został objęty niemal cały obszar Kresów południowo-wschodnich – ze szczególnym uwzględnieniem terenów, których w analizach słotwórczych dotąd nie uwzględniano (ziemie za Zbruczem). Materiał z Mościsk, Draganówki, Oleszkowic i Hreczan był już dostępny w postaci gotowych słowników (i częściowo opracowany).

Słownik Mościsk i okolicznych wsi (Strzelczysk, Krysowic, Czyszek i Lipnik) Anny Kosteckiej-Sadowej (2008a) powstał na podstawie nagrań (w su-

mie ok. 60 godzin) – rozmów, tekstów ciągłych i odpowiedzi na pytania kwestionariusza W. Doroszewskiego (red. 1958). Autorka, która pochodzi z tych terenów, zbierała materiał osobiście na przełomie XX i XXI w. Duża była rozpiętość wieku informatorów, pominięci zostali jedynie najmłodszy i uczniowie. Słownik zawiera ok. 4000 haseł: wyrazów gwarowych, ogólnopolskich i zapożyczeń, wszystkie są zilustrowane cytataми.

Słownik Draganówki (i pobliskich Poczapiniec) ks. Józefa Chromika (2008) na tle pozostałych wykorzystanych przeze mnie słowników jest pozycją wyjątkową. Po pierwsze, wyszedł spod ręki badacza amatora; po drugie, zebrany materiał (ok. 4800 haseł) pochodzi od przesiedleńców z dawnych Kresów południowo-wschodnich na Ziemi Zachodnie. Zasadnicza część publikacji powstała w latach siedemdziesiątych (a więc gdy żyło jeszcze wielu spośród starszych mieszkańców wsi), zawiera ona głównie słownictwo osobliwe, przy czym „osobliwość” ta polega również na odmiennej realizacji fonetycznej niektórych głosek w wyrazach ogólnopolskich (jak w *świczka* ‘świczka, świeca’ czy *wywuczyć* ‘wyuczyc, wyszkolić’). Niedogodnością jest brak cytatów przy hasłach.

Słowniki Oleszkowiec i Hreczan Iwony Cechosz-Felczyk (2004) powstały na bazie materiałów zgromadzonych przez J. Riegera wraz z I. Cechosz i Ewą Dzięgiel w czasie badań terenowych przeprowadzonych w 1993 r. Z Oleszkowiec uzyskano ok. 30 godzin nagrań, z Hreczan – 15. Były to odpowiedzi na pytania kwestionariuszy (Dejna 1986; Rieger, maszynopis; Rudolf-Ziółkowska, maszynopis; por. Cechosz-Felczyk 2004: 18), które często stawały się wstępem do dłuższych rozmów na temat codziennego życia w realiach wiejskich, a także teksty ciągle związane z historią, losami mieszkańców, pracą i życiem w trudnych warunkach polityczno-gospodarczych, walką o utrzymanie języka i religii i in. Informatorami w obydwu wsiach byli głównie ludzie z pokolenia najstarszego i średniego (od 48 lat). Słownik Oleszkowiec liczy ok. 5200 haseł, Hreczan – ok. 2900, wszystkie zostały pokazane w kontekstach.

Materiał z pozostałych pięciu wsi pochodzi z zasobów Pracowni Polszczyzny Kresowej IJP PAN, są to głównie nagrania magnetofonowe (w dużej części przetranskrybowane) uzyskane w czasie eksploracji na Ukrainie. Badania – jak w przypadku Oleszkowiec i Hreczan – opierały się na kwestionariuszach (p. wyżej), zapisywano również rozmowy i luźne wypowiedzi informatorów (w przeważającej części z pokolenia średniego i najstarszego). W Wójtowcach, Zielonej i Nowosielicy badania przeprowadził J. Rieger z I. Cechosz oraz E. Dzięgiel – w Wójtowcach w roku 1994 (ok. 12 godzin), w Zielonej w latach 1994–1995 (ok. 45 godzin), w Nowosielicy w roku 1995 (ok. 15 godzin). W Starym Skałacie nagrania dokonali I. Cechosz, E. Dzięgiel i J. Sierociuk

w 1993 r. (ok. 30 godzin), tu – oprócz wspomnianych już metod – w kilku wywiadach zastosowany został także kwestionariusz słowotwórczy J. Sierociuka. Materiał w Maćkowcach zebrały w latach 2002–2003 Aleksandra Krawczyk, Genowefa Tymbrowska i Marta Gugąła (ok. 18 godzin).

W 2008 r. miałam okazję uzupełnić materiał w czasie eksploracji w Hreczanach i Maćkowcach. Podstawą tych badań był opracowany przeze mnie kwestionariusz słowotwórczy. Udało się w ten sposób zebrać jeszcze ok. czterech godzin nagrań (dla każdej wsi).

Dodatkowym źródłem materiałowym niniejszej rozprawy są zapisy od przesiedleńców na Ziemię Zachodnie, zebrane według kwestionariusza do *Atlasu gwar polskich* Karola Dejny przez dra Władysława Paryła wraz ze studentami w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych, opracowane i wydane przez zespół Pracowni Polszczyzny Kresowej IJP PAN (SGPTK; Czarnańska, Kowalska, Rudolf-Ziółkowska 2007). Wobec tego, że zagadnienia słowotwórcze reprezentowane są tam dość skromnie, ponadto w warstwie niesłowotwórczej widać duże wpływy ogólnopolskie, traktuję ten materiał ostrożnie, głównie jako rodzaj uzupełnienia (w tekście pracy wyróżniony *pe-titem*). Nie uwzględniam go w podsumowaniach liczbowych.

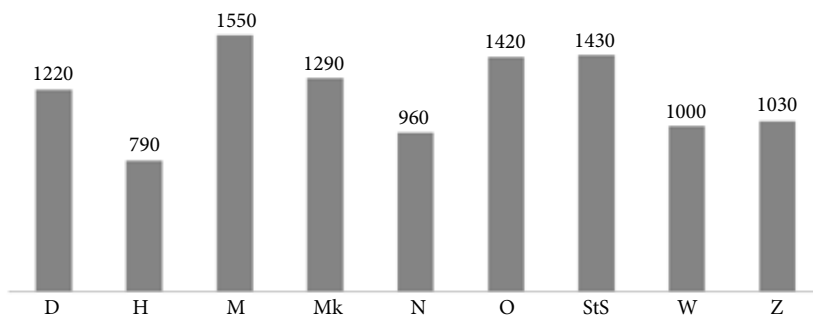
Jak widać, źródła materiałowe są dosyć zróżnicowane. Zależało mi na tym, aby nie były to wyłącznie odpowiedzi na pytania kwestionariuszy, bowiem – jak pokazały doświadczenia innych badaczy – uzyskane w ten sposób dane mogą być nie do końca wiarygodne (por. m.in. Sajewicz 2001). Szczególnie cenny jest materiał pozyskany z tekstów ciągłych, jestem przekonana, że równie bogatego, różnorodnego, a – co najważniejsze – spontanicznego nie udałoby się wydobyć od informatorów za pomocą żadnych ankiet.

Z dostępnych transkrypcji oraz nagrań wyekscerpowałam wyrazy podzielne słowotwórczo wraz z kontekstami, w których wystąpiły (dla wielu z nich zanotowałam też pojawiające się w gwarach podstawy słowotwórcze). Podobnie opracowałam również materiał ze słowników (z Draganówki – bez ilustracji). Następnie sporządziłam roboczy słownik. Jako rodzaj klucza przygotowałam indeks alfabetyczny.

Uzyskałam w ten sposób ok. 3800 derywatów czasownikowych. Większość z nich miała kilka–kilkanaście potwierdzeń u różnych informatorów i w różnych gwarach. Dużo było również wyrazów notowanych jednokrotnie. Uznałam, że uzyskana w ten sposób baza materiałowa, choć daleka od doskonałości, jako punkt wyjścia do wstępnych badań może być uznana za zadowalającą.

Poniższy wykres ilustruje przybliżoną liczbę derywatów czasownikowych uzyskanych z poszczególnych gwar⁸. Przy interpretacji danych liczbowych nie wolno zapominać, że w dużym stopniu zależą one od ilości materiału zebranego z każdej wsi.

Wykres I. Liczba derywatów czasownikowych uzyskanych z poszczególnych gwar⁹

5.2. Uwagi o wsiach, z których pochodzi materiał

Mościska to miasteczko leżące ok. 38 km na wschód od Przemyśla i 70 km na zachód od Lwowa. Przed wojną żyło tu ok. 2200 Polaków (na 5000 mieszkańców). Dane z 1990 r. mówią o ok. 10 000 mieszkańców, według źródeł parafialnych połowa to Polacy. Miasteczko ma dwie szkoły średnie z wykładowym językiem ukraińskim oraz jedną szkołę polską. Od 1989 r. działa tu Towarzystwo Kultury Polskiej Ziemi Lwowskiej. Mieszkańcy używają języka polskiego na co dzień. Osoby z najstarszego pokolenia (powyżej 60 lat – dane z 2008 r.) mówią staranną polszczyzną, niektóre do tej pory nie znają języka ukraińskiego (bądź znają słabo), wiele z nich uczęszczało do polskiej szkoły podstawowej. Średnie pokolenie (40–60 lat) gorzej radzi sobie z mówieniem po polsku, język ten jest skażony pożyczkami ukraińskimi i rosyjskimi. Większość osób to absolwenci rosyjskojęzycznych szkół średnich. Przedstawiciele pokolenia najmłodszego (urodzeni w latach osiemdziesiątych) często uczyli się języka polskiego w szkole, mimo to w domu wracali do odmiany gwarowej polszczyzny¹⁰.

⁸ Dane liczbowe nie sumują się, ponieważ większość derywatów notowano w kilku gwarach równocześnie.

⁹ Skróty nazw wsi – p. wykaz na końcu publikacji.

¹⁰ Szczegółowe dane na temat wsi i gwary – p. Kostecka-Sadowa 2008a: 113–128; Kostecka-Sadowa 2008b.

Draganówka położona jest w dawnym powiecie tarnopolskim, ok. 7 km na zachód od Tarnopola. Tuż przed wojną liczyła blisko 2000 mieszkańców, z których większość na co dzień używała języka polskiego. We wsi był kościół parafialny. Emigracja znacznej części mieszkańców na Ziemię Zachodnie nastąpiła w latach 1944–1945¹¹.

Oleszkowce leżą na Podolu, w obwodzie chmielnickim, ok. 30 km na wschód od Zbrucza. Do II wojny światowej wieś zamieszkiwali w 100% Polacy, była tu polska szkoła (do 1938 r.). Obecnie Polacy stanowią większość (obok nielicznych Ukraińców, głównie z małżeństw mieszanych). Polszczyzny używają w codziennych kontaktach, cieszy się ona dużym prestiżem wśród wszystkich mieszkańców – są to jednak głównie ludzie ze starszego pokolenia, gdyż młodszy opuścili wieś w poszukiwaniu pracy. W związku z tym gwara polska stopniowo wymiera lub przechodzi do biernego zasobu języka¹².

Hreczany (Greczany) współcześnie stanowią część miasta Chmielnicki na Podolu. Do 1939 r. mieszkało tu ok. 4000 Polaków, była polska szkoła. Po wojnie w Hreczanach działał jeden z niewielu w tym regionie kościołów. Obecnie mieszkają tu Polacy i Ukraińcy ze wszystkich pokoleń, również młodzi ludzie z dziećmi. Gwara polska funkcjonuje na co dzień zarówno w domu, jak i w kontaktach sąsiedzkich, choć mieszkańcy bez problemów mówią też po ukraińsku (wyjątki w najstarszym pokoleniu), a wielu uczyło się pisać i czytać po ukraińsku i po rosyjsku w szkole¹³.

Wójtowce (Pisarówka¹⁴) leżą na zachodnim krańcu obwodu chmielnickiego, 25 km na wschód od Zbrucza. Pochodzą prawdopodobnie ze starszej kolonizacji (przed XIX w.). Według danych z 1926 r. Polacy stanowili jedną trzecią mieszkańców. Znajdowała się tu cerkiew oraz polska szkoła (do 1937 r.). W latach trzydziestych wieś dotknęły represje związane z przymusową kolektywizacją (wywózki na wschód Ukrainy i do Kazachstanu), w tym także doświadczenie *hołodomoru*, wielkiego głodu sztucznie wywołanego przez władze. Mieszkańcy, mimo grożących sankcji, potajemnie zbierali się na modlitwach oraz podtrzymywali znajomość polszczyzny. Obecnie we wsi na co dzień mówi się po polsku, jednak młodym ludziom przycho-

¹¹ Szczegółowe dane na temat wsi i gwary – p. Chromik 2008: 17–20, a także wstęp do tej publikacji, autorstwa J. Riegera (s. 14–17).

¹² Szczegółowe dane na temat wsi i gwary – p. Cechosz-Felczyk 2001; Cechosz-Felczyk 2004; JPU 2002: 251–267.

¹³ Szczegółowe dane na temat wsi i gwary – p. JPU 2002: 299–317; Cechosz-Felczyk 2004.

¹⁴ Wójtowce i Pisarówka były dawniej odrębnymi wsiami. Po wojnie Wójtowce zostały administracyjnie wcielone do ukraińskiej Pisarówki (Pysariwka).

dzi to znacznie trudniej. W latach dziewięćdziesiątych we wsi zbudowano kościół¹⁵.

Wieś Zielona sąsiaduje z Wójtowcami. Pochodzi ze starszej kolonizacji. Była i jest jednolita narodowościowo, przed wojną mieszkało tu ok. 1400 Polaków, obecnie – ok. 800, głównie „Mazurów” (chłopów), a także „Lachów” (potomków szlachty). Większość ludności to wyznawcy Kościoła rzymskokatolickiego, przed wojną była tu świątynia (zburzona ok. 1937 r.), w latach dziewięćdziesiątych zbudowano nowy kościół. „Mazurzy” gwara polską mówią na co dzień, używają jej wszystkie pokolenia – w kontaktach rodzinnych i całej społeczności; dotyczy to również rodzin mieszanym polsko-ukraińskich. Społeczność „Lachów” mieszkających w większości w przysiółkach mówi natomiast głównie po ukraińsku, czasem po polsku (w kontaktach sąsiedzkich). Gwara szlachecka osób z najstarszego pokolenia jest bardziej zbliżona do języka literackiego, gwara chłopska natomiast zawiera więcej rdzennych polskich cech gwarowych, a także wpływów wschodniosłowiańskich¹⁶.

Nowosielica położona jest na północno-wschodnim krańcu obwodu chmielnickiego, na Wołyniu. Wiele wskazuje w jej przypadku na starszą kolonizację, być może z początków XVII w., jednak brak wiadomości historycznych o regionie, z którego przybyli osadnicy – E. Dzięgiel (2003b) na podstawie cech gwarowych polskich wskazuje jako najbardziej prawdopodobną południową Małopolskę. Wieś zamieszkuje ok. 4000 mieszkańców, przy czym są dwie części: polska (ok. 270 domostw) i ukraińska; podział ten utrzymuje się co najmniej od lat dwudziestych XX w. (tak wynika z danych z sowieckiego spisu ludności z 1926 r.). Gwary polskiej używa się tu rzadko, mówi nią głównie najstarsze pokolenie, średnie gwara rozumie, dzieci już jej nie znają¹⁷.

Maćkowce leżą nieco na zachód od Chmielnickiego. Wieś liczy dziś ok. 2500 mieszkańców. Jej początki sięgają przełomu XVIII i XIX w., nie ma jednak dokładnych danych na temat kolonizacji. Przed wojną wieś zamieszkiwali głównie Polacy, obecnie także przeważają. Do 1937 r. działała tu polska szkoła. W latach trzydziestych w wyniku represji wielu mieszkańców zesłano, ponad 100 osób zamordowano. Mimo ucisku i zagrożenia przez długie lata dbano o podtrzymanie języka i religii. Od 1996 r. jest tu kościół, który mieszkańcy wzniesli własnymi siłami. Gwara polska stano-

¹⁵ Szczegółowe dane na temat wsi i gwary – p. JPU 2007: 104–117; Bakun-Kiczyńska, Rieger 2004; Rieger 2004b.

¹⁶ Szczegółowe dane na temat wsi i gwary – p. Dzięgiel 2001; JPU 2002: 267–277.

¹⁷ Szczegółowe dane na temat wsi i gwary – p. Dzięgiel 2003b; p. też: Черняк, Панів 1984.

wi w Maćkowcach język codziennej komunikacji, jest stosunkowo dobrze zachowana, posługuje się nią czynnie także najmłodsze pokolenie, a nawet przyjezdni Ukraińcy¹⁸.

Stary Skałat położony jest w obwodzie tarnopolskim. Przed wojną Polacy stanowili tu ok. 60% ludności (250 rodzin). W 1945 r. z obawy przed atakami Ukraińców duża grupa ludności polskiej wyjechała ze wsi. Obecnie na 1500 mieszkańców jest ok. 100 rodzin polskich. Jest tu kościół rzymskokatolicki i kaplica, działa Związek Polaków. Dzieci mogą uczęszczać na dodatkowe lekcje języka polskiego w szkole. Choć mieszkańcy czynią wielkie starania o podtrzymanie polskości, języka polskiego w odmianie gwarowej używa tu jedynie starsze pokolenie (często uczniowie przedwojennej szkoły polskiej). Na co dzień rozmawia się tu po ukraińsku (według relacji mieszkańców było tak już przed wojną), nawet w kontaktach między Polakami jest to główny język rozmowy¹⁹.

Przesiedleńcy na Ziemię Zachodnie, od których pochodzi materiał uzupełniający, przyjechali z następujących wsi: Tuligłowy k. Komarna (Lwowskie), Borki Wielkie, Boryczówka, Hanaczów, Kaczanówka, Kozłów, Krowinka, Sorocko (Tarnopolskie) i Firlejów (Stanisławowskie) (p. mapa dołączona do książki).

W Tuligłowach w 1939 r. mieszkało prawie 3000 osób, w większości Polaków. Znajdował się tu kościół rzymskokatolicki, działała siedmioklasowa szkoła powszechna. Pod koniec wojny mieszkańcy uciekli ze wsi i przenieśli się na Śląsk²⁰.

Borki Wielkie leżą nieopodal Tarnopola. Tuż przed II wojną liczyły blisko 1800 numerów, zamieszkiwali tu w proporcji trzy do dwóch Polacy i Ukraińcy. We wsi były dwa kościoły katolickie i cerkiew, szkoła powszechna, działał teatr amatorski. Pod koniec wojny w obawie przed napadami nacjonalistów ukraińskich większość Polaków opuściła wieś.

W Boryczówce do września 1939 r. znajdował się folwark karmelicki, od XVII w. napływali tu mieszkańcy z Polski centralnej i z okolicy. Przed wojną wieś liczyła ok. 200 domostw, w większości polskich. Był tu kościół, czteroklasowa szkoła podstawowa oraz szkoła parafialna, działał Dom Ludowy z czytelnią oraz teatr amatorski.

¹⁸ Szczegółowe dane na temat wsi i gwary – p. Krawczyk 2007: 13–19; JPU 2007: 84–103.

¹⁹ Szczegółowe dane na temat wsi i gwary – p. JPU 2002: 163–174; p. też: Pociłujko 1999.

²⁰ Szczegółowe dane na temat wsi – p. Rieger 2004c. Informacje na temat gwary – p. Czarnačka 2004b.

Hanaczów od XVIII w. był siedzibą parafii, do 1939 r. związany z działalnością franciszkanów. W przededniu wojny miał 1500 mieszkańców, głównie Polaków. Była tu czteroklasowa szkoła powszechna i świetlica. W 1944 r. miały miejsce dwa brutalne napady nacjonalistów ukraińskich, zginęło ponad 100 osób, wieś splonęła, a pozostali przy życiu Polacy wyjechali.

W Kaczanówce nad Zbruczem był kościół rzymskokatolicki i cerkiew greckokatolicka oraz dwór z pałacem. Działała siedmioklasowa szkoła, świetlica z czytelnią, urząd gminy, poczta. Mieszkali tu Polacy i Ukraińcy (ok. 30%).

W Kozłowie była kaplica rzymskokatolicka i cerkiew greckokatolicka. Działała świetlica z czytelnią. Przed wojną wieś miała ok. 360 domostw. Trzy czwarte mieszkańców stanowili Ukraińcy, pozostałą część – Polacy. Przed zakończeniem wojny Polacy doświadczyli prześladowań ze strony banderowców, co zmusiło ich do emigracji.

Krowinka miała kościół rzymskokatolicki, szkołę podstawową, czytelnię i świetlicę. Osada liczyła 500 numerów, mieszkali tu Polacy i Ukraińcy, powszechnym zjawiskiem były małżeństwa mieszane. Tuż przed końcem wojny – po napadach banderowców – Polacy wyjechali ze wsi.

Sorocko było polskim miasteczkiem nadgranicznym. Był tu dwór pański. Wieś miała cerkiew greckokatolicką, sześcioklasową szkołę powszechną, ochronkę prowadzoną przez zakonnice. Przed wojną liczyła ok. 700 numerów: 550 domostw ukraińskich, reszta – polskich. Pod koniec 1944 r. Polacy w obawie przed atakami nacjonalistów ukraińskich uciekli z Sorocka.

Firlejów zamieszkiwali Polacy i Ukraińcy (którzy przeważali). Był tu kościół i cerkiew, działała szkoła powszechna i polska świetlica. W 1939 r. Firlejów liczył ok. 400 numerów. W 1944 r. nacjonałiści ukraińscy dokonali napadu na wieś, po którym nieliczni ocalali mieszkańcy opuścili wieś²¹.

5.3. Sposób prezentacji materiału i układ publikacji

Niniejsza praca stanowi przegląd derywatów czasownikowych ze szczególnym uwzględnieniem tzw. osobliwości prefiksalnych. Zastosowałam tu podział według przedrostków. Analizę, przeprowadzoną na podstawie całego materiału, ilustruję wybranymi przykładami derywatów. W podrozdziale dotyczącym osobliwości prefiksalnych podaję wszystkie poświadczające zjawisko czasowniki wraz z kontekstami, w których się pojawiły. Stosuję w nich uproszczony zapis fonetyczny, tj. oddaję w miarę dokładną wymowę za pomocą liter polskiego alfabetu – bez zachowania niektórych zasad ortografii. Podaję tylko te spośród cech fonetycznych, które są najbardziej charakterystyczne dla omawianych gwar. Znaków fonetycznych używam wyłącznie w miejscach,

²¹ Informacje o wsiach na podstawie – Czarniecka, Kowalska, Rudolf-Ziółkowska 2007: 21–25.

gdzie nie dało się ich zastąpić konwencjonalnymi literami, są to *ó* oraz *é*, które sygnalizują realizację głosek ze ścięśnieniem, symbol *ȳ*, który oznacza głoskę pośrednią między *y* a *e*, a także *u* (*u* niezgłoskotwórcze) w odróżnieniu od przedniojęzykowo-zębowego *l*.

Zajmuję się również formacjami paradygmatycznymi (nieprefigowanymi), a także zmianami w zakresie użycia niektórych przyrostków tematycznych i wtórną iteratywizacją. Materiał czasownikowy (wraz z definicjami) zestawiam w dwóch aneksach na końcu pracy.

6. PODSTAWY TEORETYCZNO-METODOLOGICZNE

6.1. Zasady wyodrębniania derywatów

Podstawowymi kryteriami, którymi kierowałam się podczas kompletowania bazy derywatów, były: podzielność słowotwórcza i motywacja w planie synchronicznym. Za Alicją Nagórko (1998: 169) przyjąłam, że *motywacja słowotwórcza* to „stosunek wyznaczania formy i znaczenia jednego wyrazu przez drugi, tj. relacja między wyrazem motywowanym (derywatem) a motywującym (bazą)”, przy czym – jak już sygnalizowałam – interesowała mnie tu przede wszystkim relacja synchroniczna.

Spór o synchroniczną bądź diachroniczną analizę słowotwórczą materiału gwarowego wydaje się już rozstrzygnięty na korzyść synchronii w opisie²²: „Ujęcie synchroniczne (...) pozwala na odniesienie rezultatów do znanych wyników w zakresie słowotwórstwa polszczyzny ogólnej i sprawia, że rezultaty opisów gwarowych są porównywalne, a podwójny wymiar opozycji prowadzi do ewentualnego wydobycia słowotwórczych wyznaczników gwarowych” (Gala 2000: 34). Równocześnie jednak włączyłam do opisu szereg czasowników, którym pod względem struktury i semantyki bliżej do dawnego, archaicznego zasobu polszczyzny, a które w gwarach kresowych są żywe, jak *posłyszeć* ‘usłyszeć’, *umarznąć* ‘zmarznąć’, *zamnożyć się* ‘rozмноżyć się, zaplenić się’ i in. (p. rozdz. II.2.3. i II.2.4.).

W bazie derywatów znalazły się także formacje genetycznie obce – o ile można je było uznać za motywowane na gruncie polszczyzny południowokresowej. Nie zajmowałam się szerzej ani pochodzeniem, ani klasyfikacją poszczególnych zapożyczeń – za Krystyną Waszakową (1992: 258) uznałam, że do derywatów synchronicznych można włączyć „zapożyczenia właściwe, kalki, zapożyczenia semantyczne (...), jeśli tylko istnieją w tym

²² Por. m.in. argumenty w artykułach: Cyran 1981; Habrajska 1996; Gala 2000; Reichan 1996; Sierociuk 1996a.

samym języku odpowiednie wyrazy, które można uznać za ich podstawy słowotwórcze²³.

6.2. Terminologia

Podstawowe terminy z zakresu słowotwórstwa, jak derywat (formacja słowotwórcza), podstawa słowotwórcza, formant, motywacja słowotwórcza, parafraza, przyjmuję za opracowaniami: Renata Grzegorzyczkowa, Jadwiga Puzynina, *Problemy ogólne słowotwórstwa* (1998) oraz Alicja Nagórko, *Zarys gramatyki polskiej (ze słowotwórstwem)* (1998: 157–236).

Pojęcia derywacji paradygmatycznej i derywatu paradygmatycznego są w pracy używane zgodnie z ustaleniami K. Waszakowej (1996: 21–22): derywacja paradygmatyczna to relacja, „w której w roli wykładnika zależności między wyrazem motywującym a motywowanym występuje nie morfem słowotwórczy (ściślej, sufiks), ale morfemy fleksyjne”; derywat paradygmatyczny „podstawowo różni się od wyrazu motywującego (...) paradygmatem fleksyjnym”.

Określeniem dublety słowotwórcze posługuję się za M. Sajewiczem (1989: 267): „są to nazwy posiadające to samo znaczenie słowotwórcze, oparte na tych samych podstawach słowotwórczych, lecz utworzone za pomocą różnych formantów²⁴, jak *posłyszeć* – *usłyszeć* ‘usłyszeć’ (H, StS), *ugorzeć* – *zgorzeć* ‘spalić się’ (W), *zabijać*, *zabić*₂ – *wbijać*, *wbić* ‘wbijać, wbić’ (StS) i in.

W literaturze przedmiotu obok pojęcia dublet słowotwórczy używa się terminu wariant słowotwórczy (por. m.in. Jaros 2002: 56; Sierociuk 1991; Sierociuk 2008), wydaje mi się jednak, że pierwsze określenie trafniej ujmuje istotę zjawiska.

Termin formant zapożyczony jest w publikacji pojęciem umownym – przytoczę tu słowa Bogdana Walczaka (1992: 222–230): „Właściwie nie istnieją formanty zapożyczone w ścisłym znaczeniu słowa »zapożyczone«: nie można zapożyczyć morfemu słowotwórczego. Zapożycza się zawsze wyrazy i tylko wyrazy. Dopiero po zapożyczeniu pewnej liczby wyrazów z określonym formantem (...) następuje – już całkowicie na gruncie języka zapożyczącego – proces wyabstrahowania (wydzielenia) tego morfemu i uruchomienia

²³ Por. też stanowisko B. Walczaka (1992: 232): „Akt narodzin wyrazu (akt pojawienia się go w języku) musi być utożsamiany ze słowotwórczym aktem derywacji (w szerokim tego słowa znaczeniu). (...) Niezależnie od genetycznego charakteru podstawy akt słowotwórczy zamyka się zawsze w obrębie danego języka”.

²⁴ Por. też szersze ujęcie D. Buttler (1984: 277): dublety słowotwórcze „to współpodstawowe struktury słowotwórcze, zróżnicowane bądź formantami, bądź – wielokrotnie rzadziej – postacią tematu [podkr. – K.Cz.]”. Por. też Dwuznik 1972.

(»uproduktywnienia«) go jako formantu (wciąż na wyłącznym gruncie języka zapożyczającego)²⁵.

W przypadku innych rozstrzygnięć szczegółowych, które przyjmuję w poszczególnych rozdziałach, odwołuję się do literatury przedmiotu w przypisach i cytatach.

6.3. Trudności badawcze

Trudności wynikały głównie ze swoistej fonetyki gwarowej, która miała wpływ na postać formantów.

1) Ścieśnione *e*.

Nieakcentowana samogłoska *e* (rzadziej dawne *e* długie) bywa artykułowana jako *i* bądź *y* (bądź przez dźwięki pośrednie, jak *é* czy *ÿ*) – im dalej na wschód od Zbrucza, tym tendencja ta jest silniejsza (Rieger 2002: 32). Wpływ zjawiska na postać prefiksów **przy-** i **prze-** omawiam dokładnie w rozdz. II.2.1.

2) Zmiana postaci prefiksów **u-**, **w-**, **o-** i przyrostków **-owa**, **-uwa**.

Zjawiskom fonetycznym, które miały wpływ na strukturę i semantykę czasowników, poświęcone są odpowiednie podrozdziały w cz. II (II.2.1., II.4.1.1., II.4.1.2.).

²⁵ Por. też podobne stanowisko K. Długosz-Kurczabowej (1986: 227): „(...) mechanizm wchodzenia obcych sufiksów do polskiego systemu językowego: – zapożycza się całe wyrazy, często serię wyrazów o podobnym zakończeniu; – przynajmniej jeden z nich musi być uznany w polszczyźnie za strukturę słowotwórczo przejrzystą, podzielną (...), – taki wyraz (rzadziej grupa wyrazowa) staje się formacją modelową dla nowego typu słowotwórczego polszczyzny (...)”.